University of Tabriz

Iranian Islamic Period History

Online ISSN: 2717-2902
Volum: 17 **Issue:** 47
Summer 2026
Pages: 27-60

Article Type: Research Article **DOI:** 10.22034/JIIPH.2026.70502.2615

Received: 2025/12/02 **Received in revised form:** 2026/08/11 **Accepted**: 2026/09/01 **Published:** 2026/09/16

A Discourse Analysis of Democracy in the Proceedings of the 21st to 24th Terms of the Iranian National Consultative Assembly (1963–1979): A Laclau and Mouffe Approach

Masoumeh Pajhouheshnia[1]| Morteza Nouraei[2]| Masoud Kasiri[3]

Abstract

The period 1963–1979 witnessed discursive antagonisms between democratic and authoritarian discourses in the parliamentary arena. The present study examines the hegemonic dynamics of democratic discourse in the proceedings of the 21st to 24th terms of the National Consultative Assembly. Its main objective is to investigate discursive antagonisms and the ways in which democracy was articulated in parliamentary proceedings. The study addresses three research questions: 1. How was the concept of democracy articulated in these proceedings? 2. What forms did discursive antagonisms take? 3. How did representatives use democratic discourse to resist the regime's hegemony? The methodology is based on Laclau and Mouffe's discourse analysis theory and involves two stages of sampling: random and purposive sampling. The primary source of data was the CD containing the Proceedings of the National Consultative Assembly. The findings show that representatives articulated the concept of democracy, in order of frequency, around three main axes: "oversight/accountability/transparency," "national sovereignty/ equality/ freedom," and "the constitution/ parliamentary authority." Moreover, democratic discourse followed an oscillatory pattern, declining from the 21st to the 23rd terms before experiencing a relative revival in the 24th term. This pattern reflects the expansion of the regime's authoritarianism after 1963 and its retreat after 1978, partly as a result of international pressures. This study demonstrates that parliamentary proceedings, even under conditions of regime hegemony and despite existing limitations, provided an arena for the representation of democratic discourse.

Keywords: *Discourse Analysis, Democracy, Parliamentary Proceedings, Pahlavi II, Laclau and Mouffe.*

1. PhD Candidate in History, University of Isfahan, Iran m.pajhooheshnia@gmail.com
2. Professor, Department of History, University of Isfahan, Iran (Corresponding Author) m.nouraei@ltr.ui.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History, University of Isfahan, Iran masoodkasiri@gmail.com

Publisher: University of Tabriz tabrizu.history2011@gmail.com

شاپا الکترونیکی: ۲۹۰۲-۲۷۱۷
دوره: ۱۷، شماره: ۴۷
تابستان ۱۴۰۵
صفحات: ۲۷-۶۰

تاریخ‌نامهٔ ایران بعد از اسلام

نوع مقاله: پژوهشی
DOI: 10.22034/JIIPH.2026.70502.2615
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱ **تاریخ بازنگری:** ۱۴۰۵/۰۵/۲۰ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۶/۱۰ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۹/۲۵

تحلیل گفتمان دموکراسی در مذاکرات ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس شورای ملی برمبنای نظریهٔ لاکلائو–موفه (۱۳۴۲–۱۳۵۷ش)

معصومه پژوهش‌نیا[۱]| مرتضی نورائی[۲]| مسعود کثیری[۳]

چکیده

بازهٔ زمانی ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ش شاهد تقابل‌های گفتمانی میان دو گفتمان دموکراسی و اقتدارگرایی در عرصهٔ پارلمانی بود. پژوهش حاضر به بررسی پویایی‌های هژمونیک گفتمان دموکراسی در مذاکرات ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس شورای ملی پرداخته‌است. هدف اصلی پژوهش، شناخت تقابل‌های گفتمانی و چگونگی مفصل‌بندی دموکراسی در مذاکرات پارلمانی است. سه پرسش پژوهشی عبارت‌اند از: ۱. مفهوم دموکراسی در این مذاکرات چگونه مفصل‌بندی شده‌است؟ ۲. تقابل‌های گفتمانی چگونه بوده‌است؟ ۳. نمایندگان چگونه از گفتمان دموکراتیک برای مقاومت در برابر هژمونی رژیم استفاده کرده‌اند؟ روش‌شناسی مبتنی بر نظریهٔ تحلیل گفتمان لاکلائو–موفه و دو مرحله نمونه‌گیری تصادفی و هدف‌مند است. منبع اصلی استخراج داده‌ها نیز لوح فشردهٔ «مشروح مذاکرات مجلس» بوده‌است. نتایج نشان می‌دهد که نمایندگان مفهوم دموکراسی را به‌ترتیب فراوانی حول محورهای «نظارت/پاسخ‌گویی/شفافیت»، «حاکمیت ملی/برابری/آزادی» و «قانون اساسی/اقتدار مجلس» مفصل‌بندی کردند. همچنین گفتمان دموکراتیک با یک الگوی نوسانی، از دورهٔ ۲۱ تا ۲۳ سیر نزولی داشته و در دورهٔ ۲۴ احیای نسبی یافته‌است. این امر بازتاب‌دهندهٔ گسترش اقتدارگرایی رژیم پس از ۱۳۴۲ و عقب‌نشینی آن پس از ۱۳۵۶ در پی فشارهای بین‌المللی بوده‌است. این مطالعه نشان می‌دهد که مذاکرات پارلمانی، حتی در شرایط هژمونی رژیم و علی‌رغم محدودیت‌ها، بستری برای بازنمایی گفتمان دموکراسی فراهم می‌نمود.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان، دموکراسی، مذاکرات مجلس، پهلوی دوم، لاکلائو–موفه.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه اصفهان، ایران m.pajhooheshnia@gmail.com
۲. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) m.nouraei@ltr.ui.ac.ir
۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، ایران masoodkasiri@gmail.com

ناشر: دانشگاه تبریز tabrizu.history2011@gmail.com

مقدمه[۱]

تحلیل گفتمان در اواسط دهۀ ۱۹۶۰، به‌عنوان رویکردی زبان‌شناختی ظهور یافت و به‌سرعت به‌عنوان یک رویکرد بینارشته‌ای در حوزه‌های مختلف علوم انسانی به کار گرفته شد. در کاربرد جدید، تحلیل گفتمان عبارت است از بررسی چگونگی شکل‌گیری معنا در ارتباط بین عناصر متنی و فرامتنی (فرکلاف، ۸:۱۳۷۹). تحلیل گفتمان طی دو دهۀ بعد، توسط متفکرانی چون فوکو و دریدا، شکل انتقادی به خود گرفت و در قالب «تحلیل انتقادی گفتمان»[۲] توسعه یافت. گفتمان امروزه به این می‌پردازد که چه کسی، در چه زمانی و با چه آمریتی می‌تواند صحبت کند (یحیایی، ۶۰:۱۳۹۰). هدف از تحلیل گفتمان، فهم چگونگی بازتولید یا به چالش کشیدن هژمونی، قدرت و ایدئولوژی از طریق زبان است.

تحلیل گفتمان به‌ویژه در مطالعات تاریخی اهمیت دارد، چراکه امکان بازخوانی متون گذشته را فراهم می‌آورد. از جملۀ این متون، مذاکرات پارلمانی است. تقابل گفتمانی در مذاکرات مجلس، ما را به مفهوم دموکراسی‌ای هدایت می‌کند که در قلب این مذاکرات قرار دارد. در گفتمان سیاسی، دموکراتیک‌سازی فرایندی است که جامعه از طریق آن، در فعالیت‌های سیاسی مشارکت فعال دارد، و قدرت سیاسی طی آن، محدود و پاسخ‌گو به مردم می‌گردد (Cotta&Best, 2007: 2-3) امروزه دو معنای متفاوت از دموکراسی در تقابل با یکدیگر دیده می‌شوند: در گفتمان سوسیالیستی، اولویت‌بخشی به منافع اکثریت است و در گفتمان لیبرال، به معنای آزادی (Raymond, 1976: 57-58).

این تقابل گفتمانی در مذاکرات ادوار ۲۱ تا ۲۴، بازتاب‌دهندۀ مکانیسم‌های بازنمایی و مشروعیت‌بخشی به مفاهیم سیاسی در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ است. در این دوره، به‌موازات تحولات سیاسی–اجتماعی، گفتمان دموکراتیک برخی نمایندگان با گفتمان اقتدارگرایانۀ حاکمیت در تعارض قرار گرفت و مجلس به فضایی تقابلی تبدیل شد. این پژوهش با هدف شناخت تقابل‌های گفتمانی بین دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه در مذاکرات ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس شورای ملی و تبیین مفصل‌بندی مفهوم دموکراسی در این

۱. این اثر تحت حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران (INSF) برگرفته از طرح شماره «۴۰۴۰۷۲۵» انجام شده‌است.

2. Critical Discourse Analysis

مذاکرات انجام شده‌است. بر این اساس، پرسش‌های پژوهشی عبارت‌اند از: ۱. مفهوم دموکراسی در این مذاکرات چگونه مفصل‌بندی شده‌است؟ ۲. تقابل‌های گفتمانی در این مذاکرات چگونه بوده‌است؟ ۳. نمایندگان مجلس چگونه از گفتمان دموکراتیک برای مقاومت در برابر هژمونی رژیم استفاده کرده‌اند؟

پیشینهٔ پژوهش

حاجی ناصری و محمدی (۱۴۰۱) تعارض دموکراسی و نظم سیاسی دورهٔ پهلوی دوم را بررسی کرده و نشان می‌دهند پس از کودتای ۲۸ مرداد، رژیم به اقتدارگرایی گرایید و مجلس فاقد مشروعیت شد. ملایی توانی (۱۳۹۷) چرخش گفتمانی از دموکراسی‌خواهی به تئوکراسی را تحلیل کرده و عوامل ساختاری در رهبری مبارزه را برجسته می‌سازد. هر دو پژوهش مذکور بر ساختارهای کلان تمرکز دارند و به مذاکرات پارلمانی نمی‌پردازند. ملایی توانی (۱۳۹۴) با تحلیل گفتمانی واکنش نمایندگان به سوءقصد ۱۳۴۴ به شاه، نشان می‌دهد مذاکرات به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به رژیم تبدیل شد. وی به تحلیل گفتمان مذاکرات می‌پردازد اما بر دموکراسی تمرکز ندارد. نبوی و رادفر (۱۳۹۳) تأثیر گفتمان پهلویسم بر روابط خارجی ایران با غرب را بررسی کرده و نشان می‌دهند این فرهنگ سیاسی، گسترش وابستگی ایران به غرب را در پی داشته‌است. این مطالعه به تحلیل گفتمان پارلمانی نمی‌پردازد. احمدزاده (۱۳۹۲) نقش مجلس در دههٔ ۱۳۳۰ را بررسی کرده و نشان می‌دهد به‌دلیل فرهنگ سیاسی سنتی، مجلس نتوانست نهادی دموکراتیک باشد و اقتدارگرایی را بازتولید نمود. تحلیل گفتمانی مذاکرات در این مطالعه نیز غایب است. نورائی و کاظمی (۱۴۰۴) نیز با بررسی لوایح و طرح‌های معوقه در مجلس بیست‌ویکم، فرایند تصویب قوانین و عوامل مؤثر بر آن را موردبررسی و تحلیل قرار داده‌اند. این پژوهش اگرچه به‌طور مستقیم به گفتمان دموکراسی نمی‌پردازد، ازجمله مطالعاتی است که مشروح مذاکرات مجلس بیست‌ویکم را برای بررسی فرایندهای سیاسی و قانون‌گذاری این دوره به کار گرفته‌است. بر این اساس، مطالعات موجود عمدتاً ساختار سیاسی پهلوی و یا موضوعات و فرایندهای خاص قانون‌گذاری را بررسی کرده‌اند و کمتر به تحلیل گفتمان دموکراسی در مذاکرات پارلمانی ادوار مختلف پرداخته‌اند. این پژوهش با تحلیل گفتمان دموکراسی در

مذاکرات پارلمانی مجالس بیست‌ویکم تا بیست‌وچهارم، این شکاف پژوهشی را پر می‌کند.

چارچوب نظری

این پژوهش برمبنای نظریهٔ تحلیل گفتمانی لاکلائو–موفه[1] استوار است که در کتابِ *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی* (۱۹۸۵) توسعه یافته و به‌عنوان یک چارچوب پسامارکسیستی شناخته می‌شود. لاکلائو و موفه گفتمان را به‌مثابهٔ سیستمی از نشانه‌ها تعریف می‌کنند که معنا را از طریق تقابل‌های گفتمانی تولید می‌کند، اما هیچ‌گاه به‌طور کامل ثابت نمی‌شود. این دو در نظریهٔ خود، مفهوم «هژمونی» را معرفی می‌کنند که به‌واسطهٔ آن، یک گفتمان خاص تلاش می‌کند معانی، ارزش‌ها و هویت‌های اجتماعی خود را تثبیت نماید (لاکلائو و موفه، ۲۹:۱۴۰۰). در این نظریه، نشانه‌ها و عناصر مختلف طی فرایند مفصل‌بندی[2] به هم متصل می‌شوند تا یک گفتمان منسجم را شکل دهند.

هژمونی در نظریهٔ لاکلائو–موفه به معنای برتری یافتن یک گفتمان بر گفتمان‌های رقیب از طریق ایجاد «زنجیره‌های هم‌ارزی»[3] است. این گفتمان، با سرکوب یا به حاشیه راندن معانی رقیب، تلاش می‌کند به معنای غالب در جامعه تبدیل شود. با این حال، لاکلائو و موفه تأکید دارند که هژمونی هیچ‌گاه کامل یا دائمی نیست، زیرا معنا همیشه ناپایدار است. این ناپایداری به دلیل وجود «آنتاگونیسم»[4] یا تقابل است؛ یعنی تضاد بین گفتمان‌های مختلف که هویت‌های متفاوتی را تعریف می‌کنند. «دال»[5] و «مدلول»[6] نیز از دیگر مفاهیم کلیدی در این نظریه به شمار می‌آیند که به‌ترتیب به «نشانهٔ زبانی» و «مفهومی» که به آن اشاره می‌کند، اطلاق می‌شوند؛ در این نظریه، معانی مدلولْ سیال و وابسته به گفتمان‌اند (لاکلائو و موفه، ۱۴۰۰: ۳۵). «گره»[7] دال مرکزی یک گفتمان است که سایر نشانه‌ها حول آن سازمان یافته و معنا می‌یابند.

1. Ernesto Laclau- Chantal Mouffe
2. Articulation
3. Chains of Equivalence
4. Antagonism
5. Signifier
6. Signified
7. Nodal Point

با توجه به اینکه مطالعات حاضر بر «تقابل» میان مجلس و دولت در مذاکرات پارلمانی تمرکز دارد، از میان نظریه‌های تحلیل گفتمان، نظریه لاکلائو–موفه به‌دلیل توانایی در تحلیل پویایی‌های هژمونیک و آنتاگونیستی، به‌عنوان چارچوب نظری این پژوهش انتخاب شده‌است. دورهٔ موردمطالعه شاهد تقابل میان گفتمان‌های دموکراتیک و اقتدارگرایی بوده‌است. نظریهٔ لاکلائو–موفه به ما امکان می‌دهد تا این تقابل را به‌عنوان آنتاگونیسم گفتمانی تحلیل کنیم.

روش‌شناسی

در این پژوهش، از یک رویکرد روش‌شناختی ترکیبی بهره گرفته شده‌است که دو مرحلهٔ نمونه‌گیری تصادفی و هدف‌مند را شامل می‌گردد. نمونه‌گیری تصادفی امکان تحلیل مقایسه‌ای نوسان دموکراسی در مذاکرات چهار دوره را فراهم می‌کند، زیرا انتخاب تصادفی داده‌ها، احتمال سوگیری در انتخاب متون را کاهش داده و نمای عینی‌تری از وضعیت گفتمان دموکراسی در هر دوره به دست می‌دهد. از سوی دیگر، نمونه‌گیری هدف‌مند برای تمرکز بر موضوعات کلیدی و حساس از منظر دموکراسی طراحی شده‌است. این روش امکان بررسی عمیق‌تر خطابه‌های خاص و مرتبط با مهم‌ترین مسائل دموکراتیک در هر دوره و تحلیل کیفی گفتمان‌های رقیب را فراهم می‌کند. ترکیب این دو روش، توازنی بین تحلیل گسترده و عمیق ایجاد می‌کند و به ما امکان می‌دهد هم تصویر کلی گفتمان دموکراسی و هم جزئیات گفتمانی در موضوعات کلیدی را بررسی کنیم.

در نمونه‌گیری تصادفی، ابتدا تعداد نشست‌های برگزارشده در هر دوره بررسی شد. براساس این بررسی، تعداد نشست‌ها در ادوار ۲۱ تا ۲۴ به ترتیب ۳۸۱، ۲۵۵، ۲۳۴ و ۲۰۹ بوده‌است، بنابراین میانگین تعداد نشست‌ها در این چهار دوره معادل ۲۷۰ نشست برآورد می‌شود. در این مرحله، با بهره‌گیری از روش «نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک با فاصله ثابت»[1]، ۵۴ نشست (معادل ۲۰ درصد از میانگین نشست‌ها) از هر دوره به‌صورت تصادفی انتخاب شد که درمجموع ۲۱۶ نشست از کل ۱۰۷۹ نشست برگزارشده را شامل می‌شوند. در

1. K(فاصلهٔ نمونه‌گیری)=N(تعداد کل نشست‌ها در هر دوره)/n(۵۴)

مرحلهٔ بعد، از هر نشست منتخب، یک خطابه به‌صورت تصادفی از «لوح فشرده مشروح مذاکرات مجلس» استخراج و به‌عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شد. به‌منظور افزایش دقت نمونه‌گیری و کاهش اثر احتمالی سوءگیری مباحث در ابتدا یا انتهای نشست‌ها، خطابهٔ تصادفی از صفحهٔ میانی مذاکرات هر نشست انتخاب شد. همچنین جهت تضمین توازن حجم نمونه‌ها و قابلیت مقایسه‌پذیری بین دوره‌ها، خطابه‌های منتخب در بازهٔ ۳۰۰ تا ۶۰۰ کلمه محدود شدند.

سپس هر خطابه براساس واحد جمله تفکیک گردید و هر جمله در چارچوب نظریهٔ لاکلائو–موفه، و برمبنای پنج محور ارزیابی دموکراسی و یک دستورالعمل امتیازدهی که در ادامه ارائه خواهند شد، موردتحلیل قرار گرفت. در این فرایند، به‌منظور افزایش دقت و عمق تحلیل، از دو ابزار هوش مصنوعی[1] بهره گرفته شد. ابتدا هر جمله به‌صورت مستقل توسط این دو ابزار کدگذاری شد. سپس نتایج توسط پژوهشگر به‌عنوان کدگذار انسانی موردبازبینی قرار گرفت و در موارد اختلاف، تصمیم‌گیری شد.

پس از آن، مجموع امتیازات جملات هر خطابه محاسبه و به‌عنوان شاخص امتیاز دموکراسی آن خطابه درنظر گرفته شد. درنهایت، میانگین امتیازات ۵۴ خطابهٔ هر دوره، به‌عنوان معیار امتیاز دموکراسی آن دوره محاسبه گردید.

در نمونه‌گیری هدف‌مند، ابتدا موضوع نشست‌ها در ادوار ۲۱ تا ۲۴ (منتشرشده در آرشیو کتابخانهٔ مجلس) به‌عنوان مبنای اولیه، موردبررسی قرار گرفت تا مهم‌ترین موضوعات مرتبط با مقولهٔ دموکراسی در هر دوره شناسایی شوند. معیارهای انتخاب این موضوعات عبارت بودند از: ۱. هم‌راستایی با مفاهیم دموکراسی–محور از قبیل «حاکمیت مردم»، «عدالت قضایی»، «پاسخ‌گویی دولت» و «آزادی بیان»؛ ۲. دارا بودن ظرفیت تقابل گفتمانی بین دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه؛ ۳. برخورداری از اهمیت تاریخی و ثبت به‌عنوان نقاط عطف سیاسی–اجتماعی. موضوع منتخب در هر دوره، به‌عنوان مبنای مطالعهٔ موردی در آن دوره در نظر گرفته شد. در گام بعدی، نشست‌هایی که به موضوع منتخب پرداخته‌اند،

1. Chat GPT Plus, Grok 3

تعیین و متون مذاکرات مربوطه از لوح فشردهٔ مذکور گردآوری شد. سپس خطابه‌های مرتبط با موضوع منتخب، استخراج و به واحدهای جمله‌ای تفکیک گردید. این واحدها نیز در چارچوب نظری لاکلائو–موفه، و برمبنای پنج محور ارزیابی دموکراسی و دستورالعمل امتیازدهی مورد تحلیل گفتمان قرار گرفتند. در این فرایند نیز مانند نمونه‌های تصادفی، از دو ابزار هوش مصنوعی بهره گرفته شد و نتایج توسط پژوهشگر موردبازبینی نهایی قرار گرفت.

محورهای ارزیابی دموکراسی

به‌منظور ارزیابی گفتمان دموکراسی در مذاکرات پارلمانی در این پژوهش، پنج محور کلیدی به شرح زیر تعریف شده‌اند که هریک، جنبه‌ای از گفتمان دموکراتیک را پوشش می‌دهد:

۱) نظارت، پاسخ‌گویی، شفافیت

- مطالبهٔ پاسخ‌گویی از دولت؛
- مسئولیت‌پذیری نمایندگان در برابر تصمیم‌ها و اقدامات خود؛
- افشاگری علیه فساد یا سوءمدیریت در نهادهای دولتی؛
- شفافیت در تصمیم‌گیری‌های پارلمانی؛
- مطالبهٔ شفاف‌سازی در فرایندهای تصمیم‌گیری و اجرای سیاست‌ها؛
- نظارت مجلس بر اجرای صحیح قوانین و سیاست‌های دولتی.

۲) حاکمیت مردم، عدالت اجتماعی، آزادی‌های سیاسی–مدنی

- ارجاع به حاکمیت مردم، تأکید مستقیم بر رأی ملت و اراده عمومی؛
- حقوق مدنی و سیاسی شهروندان؛
- آزادی بیان نمایندگان و حق اظهارنظر در مجلس؛
- حقوق اقلیت‌ها و گروه‌های محروم؛

- آزادی اعتراضات و تجمعات مسالمت‌آمیز؛
- آزادی تشکل‌های سیاسی، انجمن‌ها و احزاب؛
- حمایت از رسانه‌های مستقل.

۳) نقش قانون اساسی و مشروطیت، جایگاه و اقتدار مجلس، نقد استبداد

- نقش نظارتی مجلس بر قوهٔ مجریه و سایر نهادهای قدرت؛
- اصل تفکیک قوا و استقلال مجلس؛
- ارجاع به قانون اساسی؛
- نقد تمرکز قدرت در دولت، نهادهای خاص، یا افراد.

٤) کاربرد واژگان و عبارات دموکراسی‌محور

- استفاده از واژگان دموکراتیک در سخنان نمایندگان؛
- ارجاع به هنجارهای بین‌المللی برای تقویت گفتمان دموکراتیک.

۵) تقابل‌ها، تناقضات، حاشیه‌سازی، غیبت‌های گفتمانی

- تناقضات گفتمانی: مواردی که واژگان یا مفاهیم دموکراتیک به‌صورت ظاهری به کار رفته‌اند؛
- مشروعیت‌بخشی به رژیم و استفادهٔ ابزاری از مفاهیم دموکراتیک برای توجیه سیاست‌های رژیم؛
- گفتمان‌های بدیل یا حاشیه‌ای: به حاشیه راندن سخنان نمایندگان مستقل یا منتقد؛
- غیبت یا سکوت گفتمانی: موضوعات یا مفاهیم دموکراتیک که به‌طور کامل غایب بوده یا سرکوب شده‌اند؛
- مشروعیت فرایندهای انتخاباتی در سخنان نمایندگان.

دستورالعمل امتیازدهی

برای استانداردسازی فرایند ارزیابی و کمّی‌سازی نتایج تحلیل گفتمان، دستورالعمل امتیازدهی به شرح زیر تدوین شده‌است. این دستورالعمل برای هر گزارهٔ موردبررسی، امتیازی بین «۱-» تا «۲» درنظر می‌گیرد و بدین ترتیب، امکان مقایسه کمّی داده‌ها را فراهم می‌سازد.

- **«امتیاز ۱-»: نفی فعال گفتمان دموکراتیک:**
  - گفتمان‌هایی که به‌طور صریح مفاهیم دموکراتیک را ردّ یا سرکوب می‌کنند.
- **امتیاز «۰»: غیبت کامل گفتمان دموکراتیک:**
  - هیچ اشاره‌ای به مفاهیم دموکراتیک در متن مذاکرات وجود ندارد.
- **امتیاز «۱»: اشارهٔ گذرا، مبهم، یا ابزاری به مفاهیم دموکراتیک**
  - **اشارهٔ گذرا**: ذکر کوتاه اما مرتبط با مفاهیم دموکراتیک.
  - **اشارهٔ مبهم**: استفاده از واژگان دموکراتیک بدون وضوح، تعهد واقعی، یا جزئیات مشخص.
  - **استفادهٔ ابزاری یا ظاهری**: کاربرد واژگان یا مفاهیم دموکراتیک برای مشروعیت‌بخشی به سیاست‌های رژیم.
  - **گفتمان‌های دموکراتیک هدایت‌شده**: اشاره به مفاهیم دموکراتیک تحت نفوذ یا هدایت رژیم.
- **امتیاز «۲»: اشارهٔ صریح، مستقیم، و تأثیرگذار به مفاهیم دموکراتیک**
  - **اشارهٔ صریح و مستقیم**: استفادهٔ واضح و مشخص از مفاهیم دموکراتیک.
  - **تأثیرگذاری گفتمان**: اشاره به مفاهیم دموکراتیک که به چالش گفتمان‌های غیردموکراتیک منجر شده یا گفتمان دموکراتیک را تقویت کرده‌است.

نمونه‌های تحلیل گفتمان مذاکرات در چارچوب روش پژوهشی

در این بخش، به‌منظور تبیین روش‌شناختی این پژوهش و افـزایش شـفافیت در فراینـد تحلیل، نمونه‌هایی از متون تحلیل‌شده، ارائه می‌گردد. نتایج تحلیل گفتمانی این متن‌ها کـه از نمونه‌های هدف‌مند استخراج شده‌اند، در جدول ۱ خلاصه شده‌است.

۱. سرتیپ‌پور: «ما نماینـدگان ایـران هسـتیم. در مجلـس ایـران مجـاز هسـتیم قـانون بگذاریم، ولی مجاز نیستیم که از کادر قانون اساسی خارج شویم» (مشـروح مـذاکرات، دورهٔ ۲۱، نشست ۱۰۴).

۲. زهتاب‌فرد: «ان‌شاءالله منطق قوی و بیان رسای نخست‌وزیر همـین مسـئله را بـرای منِ کوچک روشن خواهد کرد» (مشروح مذاکرات، دورهٔ ۲۱، نشست ۱۰۴).

۳. قراچورلو: «پس این توهم که چنین لایحه‌ای خدای‌نخواسته به حریم قـانون اساسـی تجاوز بکند صحیح نیست، چون بزرگ‌تر از همه و بالاتر از همه واقعاً شاهنشـاه مملکـت مـا مراقب اوضاع و اجرای قوانین مملکتی هستند» (مشروح مذاکرات، دورهٔ ۲۱، نشست ۱۰۴).

۴. ارفع: «تخلیهٔ خلیج فارس در سال ۱۹۷۱ از قوای انگلستان، وضعیت تازه‌ای را در این منطقه از جهان برای ساکنین اطراف خلیج فارس به وجود خواهد آورد و طبعاً کشـور مـا بـه اقتضای وضع خاص جغرافیایی خود نقش مهمی را در این میـان بـرعهـده خواهـد داشـت» (مشروح مذاکرات، دورهٔ ۲۲، نشست ۱۸۲).

۵. خواجه‌نوری: «و امروز ما واقعا خوشوقتیم که دولت ... نوید حل مشکل بحرین را کـه قرن‌ها دستاویز سیاست‌های استعماری شده بود، اعـلام مـی‌دارد» (مشـروح مـذاکرات، دورهٔ ۲۲، نشست ۱۸۹).

جدول ۱. نمونه‌هایی از تحلیل گفتمان دموکراسی در مذاکرات موردمطالعه

متن/دال	زنجیرهٔ هم‌ارزی دموکراسی/مدلول	محور دموکراسی	امتیاز دموکراسی	توضیحات
۱	تأکید بر مشروطیت و قانون اساسی	۳	۲	صراحتاً (امتیاز ۲) بر نقش مجلس در قانون‌گذاری در چارچوب قانون اساسی تأکید دارد و مشروطیت را تقویت می‌کند. (محور ۳).
۲	مطالبهٔ پاسخ‌گویی از دولت	۱	۱	به‌طور غیرمستقیم (امتیاز ۱) از نخست‌وزیر پاسخ‌گویی می‌طلبد (محور ۱).
۳	دفاع از قانون اساسی با استناد به شاه	۳	-۱	با استناد به اقتدار شاه، جایگاه مجلس را تضعیف و گفتمان اقتدارگرایانه را تقویت می‌کند (امتیاز منفی).
۴	اشاره به نقش منطقه‌ای ایران پس از خروج انگلیس	-	۰	به مسائل ژئوپلیتیکی و نقش ایران اشاره دارد و به هیچ‌یک از محورهای دموکراسی مرتبط نیست (غیاب گفتمان دموکراتیک).
۵	توجیه حل مسئلهٔ بحرین به‌عنوان پایان سیاست‌های استعماری	۵	-۱	با ارجاع به «پایان سیاست‌های استعماری»، مشروعیت‌بخشی به رژیم را دنبال می‌کند (امتیاز منفی).

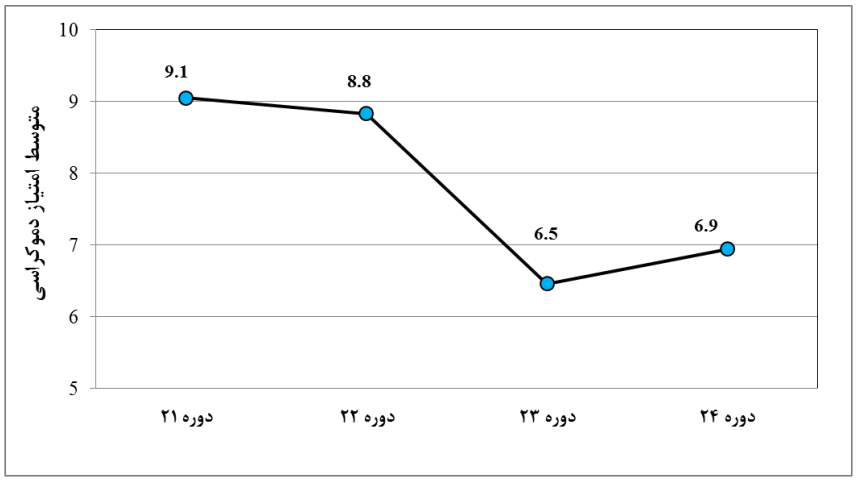
یافته‌های پژوهش

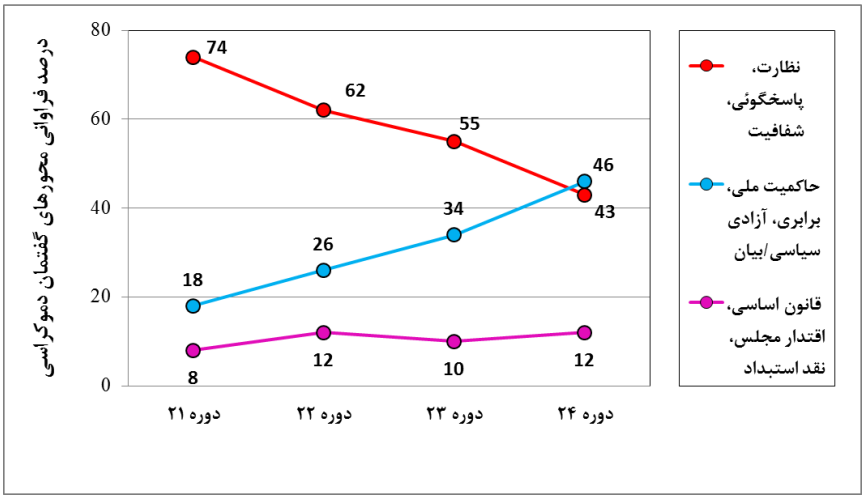
نتایج به‌دست آمده از تحلیل گفتمان دموکراسی در ۲۱۶ نشست موردمطالعه، در جدول ۲ و شکل ۱ ارائه شده‌است. بر این اساس، میانگین امتیاز دموکراسی در دوره‌های ۲۱ تا ۲۴ به‌ترتیب برابر با ۹/۱، ۸/۸، ۶/۵ و ۶/۹ است. این نتایج به‌خوبی نشان می‌دهد که گفتمان دموکراتیک در مذاکرات ادوار موردمطالعه، تحت تأثیر تحولات سیاسی معاصر خود قرار داشته و هم‌راستا با نوسان اقتدارگرایی در نظام حاکم بوده‌است. این مسئله در بخش «تحلیل و تبیین نتایج» به‌تفصیل موردبحث قرار خواهد گرفت. همچنین، فراوانی زنجیرهٔ هم‌ارزی «نظارت/پاسخ‌گویی/شفافیت» از دورهٔ ۲۱ تا ۲۴، روند کاهشی داشته‌است. این زنجیره در سه دورهٔ اول، بیشترین فراوانی را داشته، اما در دورهٔ ۲۴ در رتبهٔ دوم قرار

گرفته‌است. در مقابل، زنجیرهٔ «حاکمیت ملی/برابری/آزادی» روندی افزایشی را در طول چهار دوره طی کرده، به‌طوری که در دورهٔ ۲۴ بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌است. زنجیرهٔ «قانون اساسی/اقتدار مجلس» نیز در طول چهار دوره، کمترین فراوانی و البته کمترین میزان نوسان را تجربه کرده‌است.

جدول ۲. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در ۲۱۶ نمونهٔ تصادفی

زنجیرهٔ هم ارزی دموکراسی (۳ محور اول دموکراسی)	فراوانی محورهای گفتمان دموکراسی در نمونه‌های تصادفی							
	دوره ۲۱		دوره ۲۲		دوره ۲۳		دوره ۲٤	
۱. نظارت، پاسخ‌گوئی، شفافیت	۲۳۶	٪۷۴	۱۷۳	٪۶۲	۹۵	٪۵۵	۹۷	٪۴۳
۲. حاکمیت ملی، برابری، آزادی سیاسی/بیان	۵۶	٪۱۸	۷۲	٪۲۶	۵۹	٪۳۴	۱۰۴	٪۴۶
۳. قانون اساسی، اقتدار مجلس، نقد استبداد	۲۷	٪۸	۳۴	٪۱۲	۱۸	٪۱۰	۲۷	٪۱۲
متوسط امتیاز دموکراسی	۹/۱		۸/۸		۵/۶		۶/۹	





شکل ۱. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در ۲۱۶ نمونهٔ تصادفی

در مرحلهٔ نمونه‌گیری هدف‌مند، از میان موضوعات مطرح‌شده در نشست‌های ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس، موضوعی که بیشترین هم‌راستایی با سه معیار ذکر شده برای انتخاب موضوع را داشت، به‌عنوان مطالعهٔ موردی انتخاب شد. موضوعات منتخب برای هر دوره، در جدول ۳ ارائه شده‌اند. در ادامه، نتایج حاصل از تحلیل گفتمان مذاکرات در نشست‌های مربوط به موضوعات منتخب، ارائه خواهد شد و سپس در بخش «تحلیل و تبیین نتایج»، موردواکاوی قرار خواهد گرفت.

جدول ۳. موضوعات منتخب ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس در مرحلهٔ نمونه‌گیری هدف‌مند

دوره	موضوع منتخب	شمارهٔ نشست	تاریخ نشست
۲۱	لایحهٔ کاپیتولاسیون	- ۹۹ - ۱۰۴	- ۴ مرداد ۱۳۴۳ - ۲۱ مهر ۱۳۴۳
۲۲	- لایحهٔ استقلال بحرین - استیضاح دولت هویدا به‌دلیل اقدامات دولت در جهت جدایی بحرین	- ۱۸۲ - ۱۸۴ - ۱۸۹	- ۹ فروردین ۱۳۴۹ - ۱ اردیبهشت ۱۳۴۹ - ۲۴ اردیبهشت ۱۳۴۹

۲۳	تشکیل حزب رستاخیز و نحوهٔ عضویت در این حزب	- ۲۱۵ - ۲۲۰	- ۱۸ اسفند ۱۳۵۳ - ۲ اردیبهشت ۱۳۵۴
۲۴	استیضاح دولت آموزگار	- ۱۵۸ - ۱۵۹ - ۱۶۰	- ۲۵ اسفند ۱۳۵۶ - ۲۵ اسفند ۱۳۵۶ - ۲۸ اسفند ۱۳۵۶

مجلس ۲۱: لایحه کاپیتولاسیون

لایحهٔ کاپیتولاسیون در نشست ۹۹ دورهٔ ۲۱، مورخ ۴ مرداد ۱۳۴۳ تقدیم مجلس شد و در نشست ۱۰۴، با ۷۴ رأی موافق در برابر ۶۱ رأی مخالف، به تصویب رسید (مشروح مذاکرات، دوره ۲۱، نشست‌های ۹۹ و ۱۰۴). خطابه‌های مربوط به این لایحه طی دو نشست مذکور، در چارچوب روش‌شناختیِ شرح‌داده‌شده (نظریهٔ لاکلائو–موفه، ۵ محور دموکراسی، دستورالعمل امتیازدهی)، مورد تحلیل گفتمان قرار گرفت. نتایج این تحلیل‌ها در جدول ۴ ارائه شده‌است. این نتایج با کمک کدنویسی در محیط Python و سپس تبدیل کد به نمودار،[1] در قالب یک نمودار شبکه‌ای تهیه شد تا امکان بررسی‌های بصری و مقایسه‌ای با سهولت بیشتری فراهم گردد. شکل ۲ نمودار شبکه‌ای به‌دست‌آمده از این تحلیل‌ها را نشان می‌دهد. ذکر این نکته لازم است که در نمودار شبکه‌ای ارائه‌شده، یال‌ها روابط گفتمانی بین نمایندگان و زنجیره‌های هم‌ارزی را نشان می‌دهند. ضخامت یال‌ها برای امتیاز دموکراسی ۲، دو برابر امتیاز ۱ یا ۱– است که اهمیت گفتمانی یال‌های با وزن دموکراتیک بالاتر را برجسته می‌کند. برچسب روی هر یال، تعداد یال‌های مشابه بین یک نماینده و یک زنجیره را با الگوی «تعداد×امتیاز» نشان می‌دهد. همچنین یال‌های قرمز به زنجیره‌های غیردموکراتیک متصل می‌شوند و یال‌های سبز به زنجیره‌های دموکراتیک. در این نمودار، زنجیره‌های پرتکرار به رنگ بنفش و سایر زنجیره‌ها به رنگ آبی تنظیم شده‌اند.

نمودارهای شبکه‌ای تهیه‌شده در این پژوهش، با نمایش گرافیکی یال‌های سبز (دموکراتیک) و قرمز (اقتدارگرایانه)، شدت و جهت‌گیری تقابل گفتمانی را به‌صورت بصری نمایش می‌دهند. به‌علاوه، امکان شناسایی سریع زنجیره‌های هم‌ارزی غالب (بنفش) را

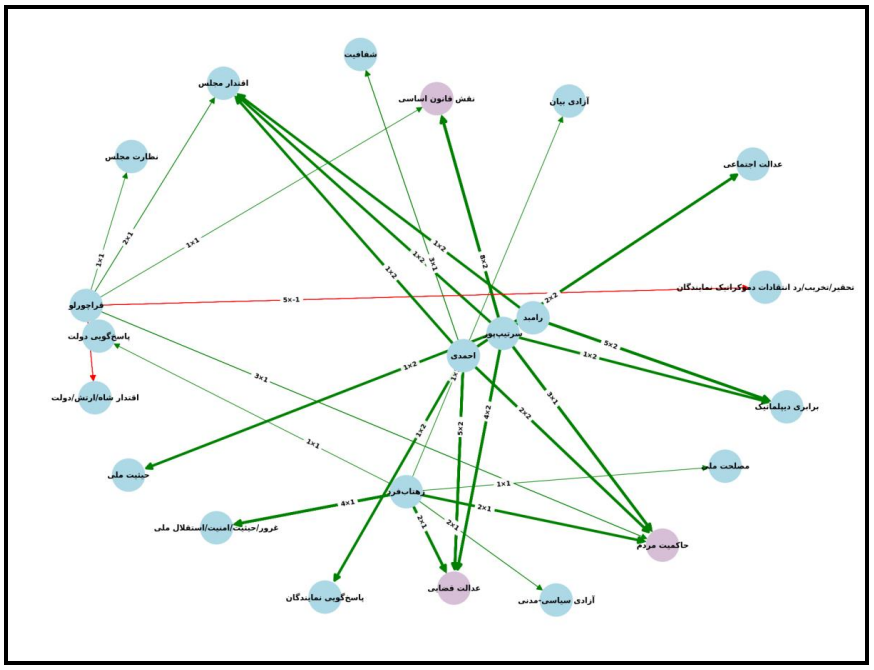
1. www.colab.research.google.com

فراهم می‌کنند. بر مبنای نتایج حاصل‌شده، «حاکمیت مردم» با ۱۵ یال، پرتکرارترین زنجیره در مفصل‌بندی دموکراسی است. «عدالت قضایی» و «نقش قانون اساسی» نیز به‌ترتیب با ۱۳ و ۱۰ یال، در رتبه‌های دوم و سوم قرار دارند. همچنین زنجیره‌های اقتدارگرایانهٔ «حمایت از اقتدار شاه/دولت» و «تخریب/تحقیر انتقادات دموکراتیک» هرکدام با ۵ یال، سعی در تقویت گفتمان غیردموکراتیک و حمایت از هژمونی رژیم دارند. در این تحلیل، گفتمان‌های دموکراتیک و اقتدارگرایانه، به‌ترتیب ۸۸/۴ و ۱۱/۶ درصد از تعداد کل ۸۶ یال را به خود اختصاص می‌دهند که حاکی از برتری گفتمان دموکراتیک در برابر گرایش‌های اقتدارگرایانه در خطابه‌های موردتحلیل است.

جدول ٤. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به لایحهٔ کاپیتولاسیون

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
رامبد/۱۱	اقتدار مجلس	۱	۲
	اقتدار مجلس	۲	۱
	برابری دیپلماتیک	۱	۲
	برابری دیپلماتیک	۲	۵
	حیثیت ملی	۲	۱
سرتیپ‌پور/۲۲	نقش قانون اساسی	۱	۱
	نقش قانون اساسی	۲	۸
	اقتدار مجلس	۲	۱
	عدالت قضایی	۲	۴
	حاکمیت ملی	۲	۴
	حاکمیت ملی	۱	۳
	برابری دیپلماتیک	۲	۱
زهتاب‌فرد/۲۰	غرور/حیثیت/امنیت/استقلال ملی	۲	۴
	غرور/حیثیت/امنیت/استقلال ملی	۱	۴
	حاکمیت مردم	۲	۱
	حاکمیت مردم	۱	۲

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
	عدالت قضایی	۲	۲
	عدالت قضایی	۱	۱
	برابری قضایی	۲	۱
	آزادی بیان	۱	۱
	پاسخ‌گویی دولت	۱	۱
	آزادی سیاسی–مدنی	۱	۲
	مصلحت ملی	۱	۱
قراچورلو/۱۷	تحقیر/تخریب/رد انتقادات دموکراتیک نمایندگان	-۱	۵
	اقتدار مجلس	۱	۲
	نقش قانون اساسی	۱	۱
	حاکمیت ملی	۱	۳
	اقتدار شاه/ارتش/دولت	-۱	۵
	نظارت مجلس	۱	۱
احمدی/۱۶	اقتدار مجلس	۱	۲
	اقتدار مجلس	۲	۱
	حاکمیت مردم	۲	۲
	لزوم شفافیت	۱	۳
	عدالت اجتماعی	۲	۲
	عدالت قضایی	۲	۵
	پاسخ‌گویی نمایندگان	۲	۱
مجموع یال‌ها	**۷۶ یال سبز (۸۸٪)** **۱۰ یال قرمز (۱۲٪)**		



شکل ۲. نمودار شبکه‌ای تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به لایحهٔ کاپیتولاسیون

مجلس ۲۲: لایحه جدایی بحرین و استیضاح دولت هویدا

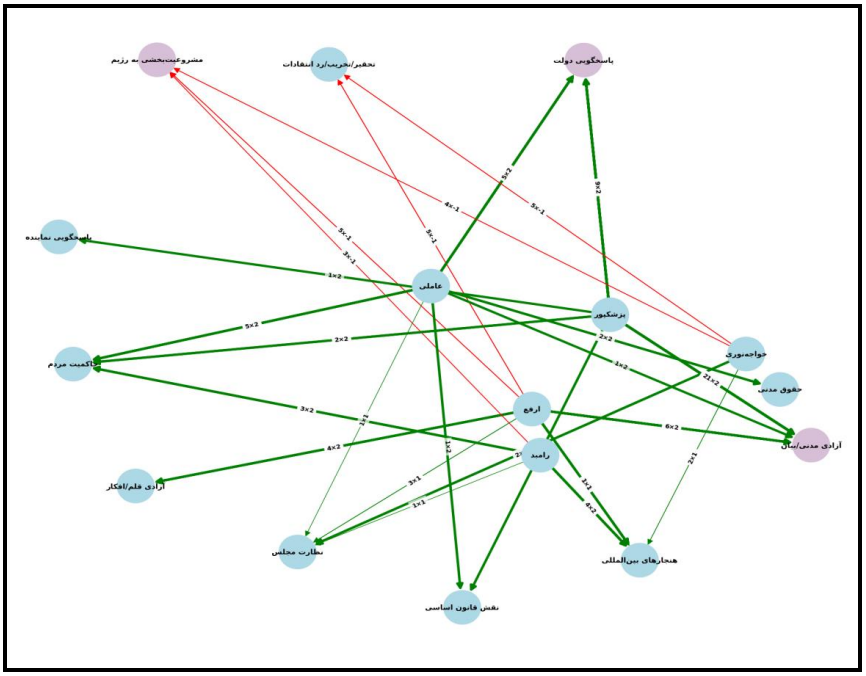
موضوع استقلال بحرین در نشست‌های ۱۸۲، ۱۸۴ و ۱۸۹ از دورهٔ ۲۲ موردبحث و بررسی نمایندگان مجلس و دولت قرار گرفت. در نشست‌های مذکور، ارفع، رامبد، پزشکپور، عاملی و خواجه‌نوری خطابه‌هایی در رابطه با لایحهٔ موردبحث ایراد نمودند. نتایج نهایی تحلیل گفتمان این خطابه‌ها، در جدول ۵ و شکل ۳ ارائه شده‌است. بر این اساس، زنجیرهٔ «آزادی بیان/مدنی» با ۲۸ یال، پرتکرارترین زنجیره در مفصل‌بندی دموکراسی است. پس از آن، «پاسخ‌گویی دولت» با ۱۵ یال، در رتبهٔ دوم قرار دارد. زنجیره‌های اقتدارگرایانه در این تحلیل شامل «مشروعیت‌بخشی به رژیم، ۱۲ یال» و «تحقیر/تخریب/رد انتقادات دموکراتیک نمایندگان، ۱۰ یال» هستند که گفتمان غیردموکراتیک را نمایندگی می‌کنند. همچنین، گفتمان‌های دموکراتیک و اقتدارگرایانه، به‌ترتیب ۷۸/۸ و ۲۱/۲ درصد از تعداد کل

۱۰۴ یال را تشکیل می‌دهند و این امر برتری گفتمان دموکراتیک نسبت به گرایش‌های اقتدارگرایانه را در خطابه‌های مذکور نشان می‌دهد.

جدول ۵. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به جدایی بحرین و استیضاح دولت هویدا

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
ارفع/۲۷	مشروعیت‌بخشی به رژیم/دولت	-۱	۵
	آزادی‌های مدنی/بیان	۲	۶
	آزادی قلم/افکار	۲	۴
	تحقیر/تخریب/رد انتقادات دموکراتیک نمایندگان	-۱	۵
	نظارت مجلس	۱	۳
	هنجارهای بین‌المللی	۲	۳
	هنجارهای بین‌المللی	۱	۱
رامبد/۱۱	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۳
	هنجارهای بین‌المللی	۲	۴
	حاکمیت مردم	۲	۳
	نظارت مجلس	۱	۱
پزشکپور/۳۵	پاسخ‌گویی دولت	۲	۹
	پاسخ‌گویی نماینده	۲	۱
	آزادی بیان/مدنی	۲	۲۱
	حاکمیت مردم	۱	۱
	حاکمیت مردم	۲	۲
	نقش قانون اساسی	۲	۱
عاملی/۱۸	حقوق مدنی	۲	۲
	حقوق مدنی	۱	۲

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
	آزادی مدنی	۲	۱
	پاسخ‌گویی	۲	۵
	پاسخ‌گویی	۱	۱
	نقش قانون اساسی	۲	۱
	حاکمیت مردم	۲	۵
	نظارت مجلس	۱	۱
خواجه‌نوری/۱۳	تحقیر/تخریب/رد انتقادات دموکراتیک نمایندگان	−۱	۵
	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۴
	نظارت مجلس	۲	۲
	هنجارهای بین‌المللی	۱	۲
مجموع یال‌ها	**۸۲ یال سبز (۷۹٪)** **۲۲ یال قرمز (۲۱٪)**		



شکل ۳. نمودار شبکه‌ای تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به جدایی بحرین و استیضاح دولت هویدا

مجلس ۲۳: تشکیل حزب رستاخیز و نحوهٔ عضویت در آن

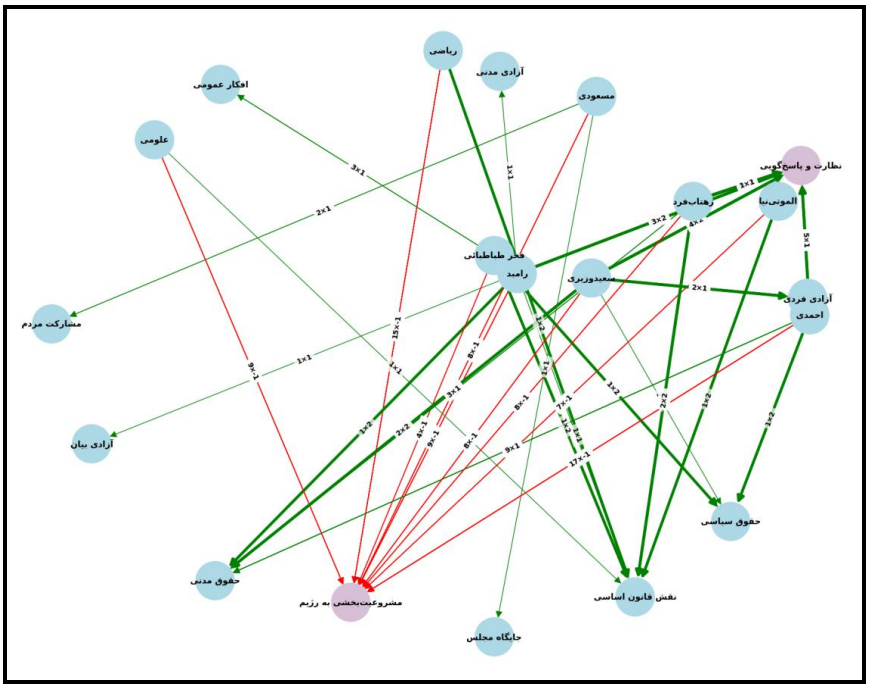
در این بخش از پژوهش، خطابه‌های دو نشست ۲۱۵ و ۲۲۰ از دورهٔ ۲۳ که در آن‌ها به موضوع تشکیل حزب رستاخیز و نحوهٔ عضویت متصدیان مشاغل قضایی در آن پرداخته شده‌است، موردبررسی و تحلیل گفتمان قرار گرفت. در نشست ۲۱۵، ابتدا عبدالله ریاضی، ریاست مجلس، و سپس الموتی‌نیا، رامبد و علومی، نمایندگان مجلس، خطابه‌هایی در همین رابطه ایراد نمودند (مشروح مذاکرات، دوره ۲۳، نشست ۲۱۵). در نشست ۲۲۰ نیز مسعودی، فخر طباطبائی، سعید وزیری، رامبد و زهتاب‌فرد در رابطه با تشکیل این حزب سخنرانی کردند (مشروح مذاکرات، دوره ۲۳، نشست ۲۲۰). نتایج تحلیل گفتمان خطابه‌های مذکور در چارچوب روش‌شناختی این پژوهش، در جدول ۶ و شکل ۴ ارائه شده‌است. این نتایج نشان

می‌دهد که زنجیرهٔ «مشروعیت‌بخشی به رژیم» با ۶۸ یال، بیشترین تعداد یال را به خود اختصاص داده‌است. پس از آن، «نظارت و پاسخ‌گویی» با ۲۴ یال، در مقام دوم قرار دارد. زنجیره‌های دیگر ازجمله «نقش قانون اساسی»، «حقوق مدنی» و غیره، بسیار کمتر مورداستفاده قرار گرفته‌اند و هرکدام بین ۱ تا ۷ یال را شامل می‌شوند. در این خطابه‌ها، گفتمان‌های دموکراتیک و اقتدارگرایانه به‌ترتیب ۴۴/۳ و ۵۵/۷ درصد از تعداد کل ۱۲۲ یال را تشکیل می‌دهند که حاکی از غلبهٔ گفتمان غیردموکراتیک یا اقتدارگرایانه بر گفتمان دموکراتیک است. نمودار شبکه‌ای این نشست‌ها به‌وضوح دارای تعداد یال‌های قرمز بیشتری نسبت به دو نمودار پیشین است.

جدول ٦. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به حزب رستاخیز

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
ریاضی/۱۶	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۱۵
	نقش قانون اساسی	۲	۱
الموتی‌نیا/۸	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۷
	نقش قانون اساسی	۲	۱
رامبد/۲۰	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۹
	آزادی بیان	۱	۱
	آزادی مدنی	۱	۱
	نظارت و پاسخ‌گویی	۱	۴
	نظارت و پاسخ‌گویی	۲	۳
	نقش قانون اساسی	۱	۱
	حقوق مدنی	۲	۱
علومی/۱۰	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۹
	نقش قانون اساسی	۱	۱
مسعودی/۱۱	مشروعیت‌بخشی به رژیم	−۱	۸
	مشارکت مردم	۱	۲

	جایگاه مجلس	۱	۱
فخر طباطبائی/۱۲	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۴
	حقوق سیاسی	۱	۳
	حقوق سیاسی	۲	۱
	افکار عمومی	۱	۳
	نقش قانون اساسی	۲	۱
سعیدوزیری/۲۲	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۸
	نظارت و پاسخ‌گویی	۱	۳
	نظارت و پاسخ‌گویی	۲	۴
	حقوق سیاسی	۱	۱
	حقوق مدنی	۲	۲
	آزادی فردی	۲	۲
	آزادی فردی	۱	۲
زهتاب‌فرد/۲۳	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۸
	نظارت و پاسخ‌گویی	۲	۹
	نظارت و پاسخ‌گویی	۱	۱
	حقوق مدنی	۱	۳
	نقش قانون اساسی	۲	۲
مجموع یال‌ها	**۵۴ یال سبز (۴۴٪)** **۶۸ یال قرمز (۵۶٪)**		



شکل ٤. نمودار شبکه‌ای تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به حزب رستاخیز

مجلس ٢٤: استیضاح دولت آموزگار

موضوع استیضاح دولت آموزگار در دورهٔ ۲۴ را می‌توان در نشست‌های ۱۵۷ تا ۱۶۰ موردبررسی قرار داد. در نشست ۱۵۷، احمد بنی‌احمد موضوع استیضاح دولت را تقدیم مجلس کرد (مشروح مذاکرات، دوره ۲۴، نشست ۱۵۷). وی در نشست ۱۵۸، متن کامل استیضاح را قرائت نمود که با اعتراض برخی از نمایندگان، به‌ویژه عباس‌میرزائی مواجه شد. با این خطابه، استیضاح به‌صورت رسمی به دولت ابلاغ گردید (مشروح مذاکرات، دوره ۲۴، نشست ۱۵۸). اسدالله نصر اصفهانی، وزیر کشور، در نشست ۱۵۹ آمادگی دولت برای پاسخ‌گویی به این استیضاح را اعلام کرد (مشروح مذاکرات، دوره ۲۴، نشست ۱۵۹). در نشست ۱۶۰، بنی‌احمد انتقادات خود از عملکرد دولت را که مبنای استیضاح بود، تشریح نمود که مورداعتراض نمایندگان حامی دولت، و مجدداً بیش از همه عباس‌میرزائی، قرار گرفت.

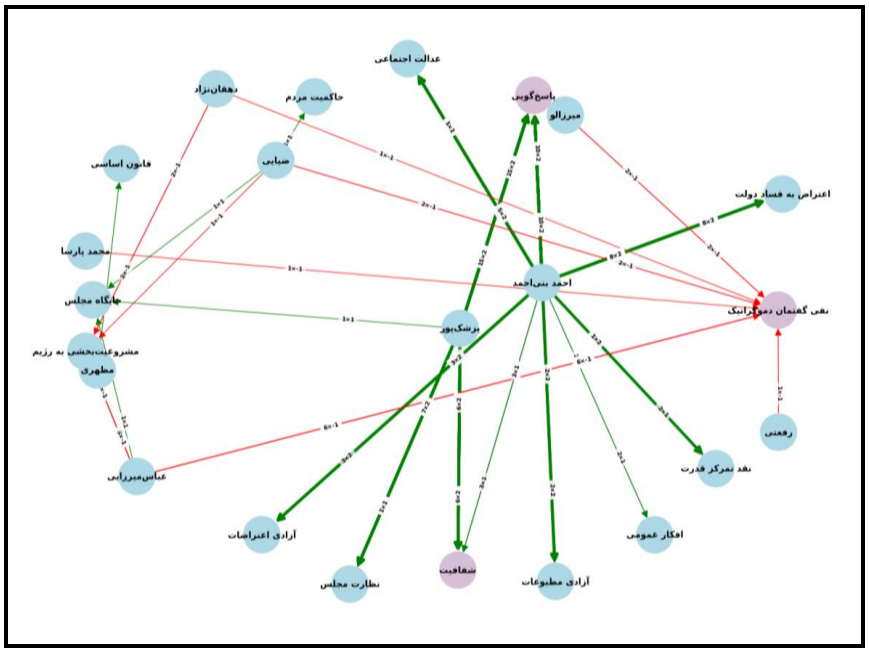
پس از آن، وزیر کشور فرصت یافت تا دفاعیات دولت را تقدیم مجلس نماید. در این نشست، پزشکپور پیشنهاد «رأی ساکت» در مورد این استیضاح را مطرح نمود، اما این پیشنهاد با رأی منفی نمایندگان ردّ شد و بدین ترتیب، دولت موفق شد رأی اعتماد مجلس را کسب کند (مشروح مذاکرات، دوره ۲۴، نشست ۱۵۹).

نتایج حاصل از تحلیل گفتمان در نشست‌های مذکور، در جدول ۷ و شکل ۵ ارائه شده‌است. ذکر این نکته ضروری است که برخی از این نمایندگان خطابهٔ مستقلی ایراد نکرده‌اند، بلکه اعتراضات خود را حین خطابهٔ دیگر نمایندگان ابراز داشته‌اند (عباس‌میرزائی، پارسا، میرزالو،...). برمبنای نتایج به‌دست‌آمده، «پاسخ‌گویی دولت» با ۲۶ یال، پرتکرارترین زنجیره در مفصل‌بندی دموکراسی بوده‌است. دومین زنجیرهٔ پرتکرار نیز «نفی گفتمان دموکراتیک» با ۱۳ یال بوده‌است که تلاش برای ردّ یا تضعیف ارزش‌های دموکراتیک در خطابه‌های نمایندگان حامی استیضاح را نشان می‌دهد. در این خطابه‌ها، گفتمان‌های دموکراتیک و اقتدارگرایانه به‌ترتیب ۷۷/۹ و ۲۲/۱ درصد از تعداد کل ۹۵ یال را به خود اختصاص می‌دهند که حاکی از غلبهٔ گفتمان دموکراتیک بر گفتمان اقتدارگرایانه است.

جدول ۷. نتایج تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به استیضاح دولت آموزگار

نماینده/تعداد یال	زنجیرهٔ هم‌ارزی	امتیاز دموکراسی	تعداد یال
بنی‌احمد/۳۹	شفافیت	۱	۳
	افکار عمومی	۱	۲
	آزادی اعتراضات	۲	۳
	پاسخ‌گویی	۲	۱۰
	آزادی مطبوعات	۱	۲
	آزادی مطبوعات	۲	۲
	نقد تمرکز قدرت	۱	۲
	نقد تمرکز قدرت	۲	۱
	عدالت اجتماعی	۲	۵
	عدالت اجتماعی	۱	۱

	اعتراض به فساد دولت	۲	۸
پزشک‌پور/۳۱	نظارت مجلس	۲	۷
	نظارت مجلس	۱	۱
	پاسخ‌گویی	۱	۱
	پاسخ‌گویی	۲	۱۵
	شفافیت	۲	۶
	جایگاه مجلس	۱	۱
عباس‌میرزائی/۱۲	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۶
	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۵
	جایگاه مجلس	۱	۱
پارسا/۱	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۱
میرزالو/۲	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۲
دهقان‌نژاد/۳	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۱
	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۲
رفعتی/۱	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۱
مظهری/۱	قانون اساسی	۱	۱
ضیایی/۵	حاکمیت مردم	۱	۱
	نفی گفتمان دموکراتیک	-۱	۲
	مشروعیت‌بخشی به رژیم	-۱	۱
	جایگاه مجلس	۱	۱
مجموع یال‌ها	**۷۴ یال سبز (۷۸٪)** **۲۱ یال قرمز (۲۲٪)**		



شکل ۵. نمودار شبکه‌ای تحلیل گفتمان دموکراسی در خطابه‌های مربوط به استیضاح دولت آموزگار

تحلیل و تبیین نتایج

براساس نتایج حاصل از تحلیل گفتمان نمونه‌های تصادفی، میانگین امتیاز دموکراسی در ادوار ۲۱ تا ۲۴ به ترتیب معادل ۹/۱، ۸/۸، ۶/۵ و ۶/۹ محاسبه شد. این الگوی نوسان، عیناً در تحلیل گفتمان نمونه‌های هدف‌مند نیز به چشم می‌خورد: نسبت یال‌های سبز (دموکراتیک) در نمونه‌های هدف‌مند ادوار ۲۱ تا ۲۴ به ترتیب ۸۸، ۷۹، ۴۴ و ۷۸ درصد بوده‌است. همچنین نسبت نمایندگانی که دست‌کم یک یال قرمز (اقتدارگرایانه) داشته‌اند، به‌ترتیب ۲۰، ۶۰، ۱۰۰ و ۶۷ درصد بوده‌است. این الگو حاکی از گسترش تدریجی گفتمان اقتدارگرایانه در ادوار ۲۱ تا ۲۳ و سپس عقب‌نشینی نسبی آن در دورهٔ ۲۴ است. کاهش مستمر گفتمان دموکراتیک در سه دورهٔ نخست، مقارن با دوران استبداد متکی بر نفت بوده‌است، دورانی که از سال ۱۳۴۲ آغاز شد و با انفجار قیمت نفت در سال ۱۳۵۲ به اوج خود رسید (کاتوزیان، ۱۳۹۹:۲۷۹). احیای نسبی گفتمان دموکراتیک در دورهٔ ۲۴ نیز متأثر از

فضای سیاسی نسبتاً بازتری بود که شاه از سال ۱۳۵۶، درپی فشارهای ایالات‌متحده و سازمان‌های بین‌المللی حقوق بشر ایجاد نمود (فوران، ۵۵۷:۱۳۹۸).

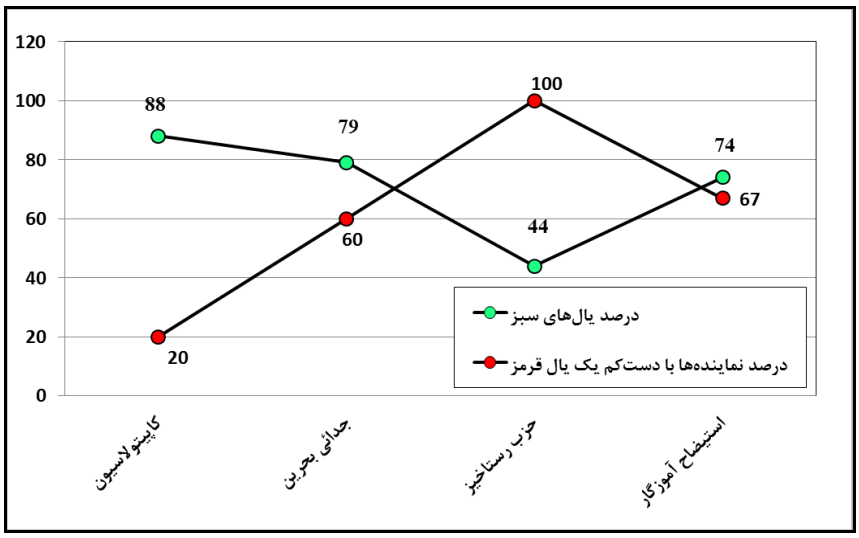
روند تغییرات این دو متغیر که در شکل ۶ ارائه شده‌است، همخوانی معناداری با نوسان گفتمان دموکراسی در نمونه‌های تصادفی (شکل ۱) نشان می‌دهد. دورهٔ ۲۱ با امتیاز دموکراسی ۹/۱، و نشست‌های کاپیتولاسیون در این دوره با ۸۸٪ یال سبز، بالاترین سطح مقاومت دموکراتیک را ثبت کرده‌اند. در این ارتباط، نارضایتی عمومی از نقض حاکمیت و استقلال قضائی در لایحهٔ کاپیتولاسیون به‌حدی بود که حتی نمایندگان دست‌نشاندهٔ مجلس نیز به مخالفت با آن پرداختند (کاتوزیان، ۲۸۴:۱۳۹۹). نمایندگان این دوره، نسبت به دوره‌های بعدی، از فضای نسبتاً باز پارلمانی برای نقد نفوذ خارجی و تمرکز قدرت سلطنتی برخوردار بودند؛ دوره‌ای که برای نخستین بار زمینهٔ ورود نمایندگان اقلیت، از جمله زنان و نمایندگان طبقه کارگر، را به ساختار پارلمانی فراهم کرد (شجیعی، ۲۹۰:۱۳۴۴).

در دورهٔ ۲۲ با امتیاز ۸/۸ و نشست‌های جدائی بحرین با ۷۹٪ یال سبز، مقاومت دموکراتیک کمی کاهش یافته‌است. موضوع استقلال بحرین، سناریویی ازپیش‌تعیین‌شده توسط شاه بود که به‌جز گروه کوچک پان‌ایرانیست، نمی‌توانست مخالفان چندانی داشته باشد (سفری، ۲۷۸:۱۳۹۹)، اما شدت مخالفت این گروه به‌اندازه‌ای بود که وزن گفتمان دموکراتیک، در تقابل با گفتمان اقتدارگرایانه، دست برتر را دارد. بحران بحرین و استیضاح هویدا، مجلس را به عرصه‌ای برای نقد سیاست خارجی و پاسخ‌گویی دولت بدل نمود، هرچند تکرار زنجیرهٔ «مشروعیت‌بخشی به رژیم» تنش میان «مقاومت» یا «همسویی با هژمونی» را منعکس می‌کند.

دورهٔ ۲۳ با امتیاز دموکراسی ۶/۵، و نشست‌های حزب رستاخیز با تنها ۴۴٪ یال سبز، کمترین میزان مقاومت دموکراتیک را تجربه کرده‌اند. تأسیس حزب رستاخیز و آغاز یک نظام تک‌حزبی، فضای سیاسی را محدود و مجلس را به ابزاری برای توجیه سیاست‌های رژیم تبدیل نمود. هدف از تأسیس این حزب بیش از هر چیز، تقویت رژیم و تثبیت سلطنت بود (آبراهامیان، ۵۴۸:۱۳۹۷). کاهش شدید یال‌های سبز، حاکی از سرکوب سیستماتیک مخالفان، حاشیه‌سازی گفتمان‌های رقیب و تثبیت هژمونی اقتدارگرایانه است. این الگو مؤیدِ حساسیتِ شدید شاه در تأسیس این حزب و عدم تحمل هرگونه نقد در رابطه با آن است (سفری، ۴۷۵:۱۳۹۹).

دورهٔ ۲۴ با امتیاز ۶/۹، و نشست‌های استیضاح دولت آموزگار در این دوره با ۷۴٪ یال سبز، احیای نسبی مقاومت پارلمانی را در آستانهٔ انقلاب نشان می‌دهد. این استیضاح در بستر بحران‌های اقتصادی–اجتماعی، فرصتی برای نقد صریح دولت فراهم آورد. افزایش یال‌های سبز نسبت به دورهٔ قبل، حکایت از شکاف در هژمونی رژیم و تقویت گفتمان‌های مقاومتی دارد. آنچه باز شدن نسبی فضای سیاسی را در این دوران رقم زد، علاوه بر فشارهای بین‌المللی، تلاش شاه برای حفظ تاج و تخت دست‌کم برای ولیعهدش بود (سفری، ۶۷۳:۱۳۹۹).

بر این اساس، نوسان دموکراسی طی این چهار دوره، نشان‌دهندهٔ پویایی تقابل‌های گفتمانی در بستر تحولات سیاسی–اجتماعی دورهٔ موردمطالعه است: مجلس در ابتدا به‌عنوان عرصه‌ای برای مقاومت دموکراتیک در برابر سیاست‌های اقتدارگرایانه عمل نمود، سپس به ابزاری برای تثبیت هژمونی رژیم تبدیل شد، و در آستانهٔ انقلاب ۱۳۵۷، این هژمونی با شکاف و بحران مواجه گردید. این نتایج همچنین نشان می‌دهد که مجلس، حتی در شرایط هژمونی رژیم نیز فضایی هرچند محدود، برای مقاومت گفتمانی فراهم نمود.



شکل ٦. نوسان شاخصه‌های دموکراسی در چهار نمونهٔ هدف‌مند

در تبیین نوسان زنجیره‌های هم‌ارزی در نمونه‌های تصادفی باید اشاره کرد که کاهش تدریجی زنجیرهٔ «نظارت/پاسخ‌گویی» ناشی از تثبیت اقتدارگرایی پس از سال ۱۳۴۲ و سرکوب سیستماتیک فضای پارلمانی بود که مطالبات نظارت ساختاری نمایندگان بر دولت را به حاشیه راند. از سوی دیگر، روند افزایشی زنجیرهٔ «عدالت/برابری» با تقویت تدریجی بسیج اجتماعی علیه تمرکز قدرت همخوانی دارد؛ این روند به‌ویژه پس از گشایش نسبی فضای سیاسی در سال ۱۳۵۶ شتاب گرفت و زمینه را برای طرح مطالبات هویتی، برابری‌طلبانه و آزادی‌خواهانه در آستانه انقلاب ۱۳۵۷ فراهم آورد. فراوانی کمتر و ثبات نسبی زنجیرهٔ «قانون اساسی/اقتدار مجلس» نیز بیانگر حاشیه‌سازی ساختاری اصول مشروطیت در فرهنگ سیاسی این دوران و ناتوانی نمایندگان در به چالش کشیدن نهاد سلطنت، حتی در شرایط بحران هژمونیک بود. برآیند این تحولات، چرخش گفتمانی نمایندگان از «نظارت ساختاری بر دولت» به «اصول بنیادین دموکراسی (عدالت و برابری)» را رقم زد.

البته باید توجه داشت که اگرچه روند کلی نوسان یال‌های دموکراتیک در چهار نمونهٔ هدف‌مند با روند امتیاز دموکراسی در نمونه‌های تصادفی همخوانی کامل دارد، اما زنجیره‌های هم‌ارزی در نمونه‌های هدف‌مند به‌دلیل انتخاب آگاهانه، ماهیتی به‌شدت موضوع‌محور دارند، و بنابراین لزوماً با الگوی فراوانی نمونه‌های تصادفی منطبق نیستند. نوسان زنجیره‌های هم‌ارزی در چهار نمونهٔ هدف‌مند، شدت و جهت‌گیری تقابل میان دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه را در نقاط عطف سیاسی به‌خوبی نمایان می‌سازد و چهار الگوی متمایز زیر را آشکار می‌کند:

۱. تمرکز بر حاکمیت ملی و حقوقی در برابر نفوذ خارجی (کاپیتولاسیون): زنجیره‌های «حاکمیت مردم»، «عدالت قضایی» و «نقش قانون اساسی» در نشست‌های کاپیتولاسیون مفصل‌بندی شدند. این مفصل‌بندی، دموکراسی را در قالب دفاع از استقلال قضایی و اقتدار پارلمانی در برابر امتیازات استعماری تعریف می‌کند.

۲. گسترش به پاسخ‌گویی دولت و آزادی بیان (جدائی بحرین): با ظهور زنجیره‌های «آزادی مدنی/بیان» و «پاسخ‌گویی دولت»، کانون تقابل گفتمانی از عرصهٔ خارجی به عرصهٔ

داخلی منتقل شد. استیضاح دولت هویدا و بحران بحرین، دموکراسی را به نظارت بر دولت و شفافیت سیاست داخلی پیوند زد. حضورِ هم‌زمان «مشروعیت‌بخشی به رژیم» نشان‌دهندهٔ وجود تقابل بین دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه است.

۳. تثبیت هژمونی و مشروعیت‌بخشی به رژیم (حزب رستاخیز): تشکیل حزب رستاخیز زنجیره‌ها را به «نظارت و پاسخ‌گویی» محدود ساخت. دموکراسی در این نشست‌ها به ابزاری برای توجیه نظام تک‌حزبی تبدیل شد و گفتمان دموکراتیک را به حاشیه راند. این تحول، حاکی از هژمونی کامل گفتمان اقتدارگرایانه بر گفتمان دموکراتیک است.

۴. احیای گفتمان دموکراتیک و نفی اقتدارگرایی (استیضاح آموزگار): حضور «نفی گفتمان دموکراتیک» به‌عنوان یک زنجیرهٔ پرتکرار در این نشست‌ها، نشان‌دهندهٔ تضاد پارلمانی در این دوران است: مجلس هژمونی رژیم را نقد می‌کند، اما هم‌زمان به تقابل با گفتمان دموکراتیک نیز برمی‌خیزد و این، الگوی تقابل گفتمان پارلمانی در آستانه انقلاب ۱۳۵۷ است.

این دو الگوی مکمل (تصادفی و هدف‌مند) نشان می‌دهند که زنجیره‌های هم‌ارزی دموکراتیک در فضای پارلمانی پایدار نبوده و به‌شدت وابسته به نوع گزینش و بستر زمانی–سیاسی‌اند. نمونه‌گیری تصادفی روند کلی و تدریجی چرخش گفتمان دموکراسی در مذاکرات از «نظارت ساختاری» به «عدالت و برابری» را آشکار می‌کند که نشان‌دهندهٔ گذار نمایندگان از مطالبات نهادی و درون‌سیستمی به اصول بنیادین و هویت‌محور دموکراسی در فاصلهٔ دو دههٔ ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ است. در مقابل، نمونه‌گیری هدف‌مند، چهار الگوی نقطه‌ای و موضوع‌محور را برجسته ساخته و شدت تقابل گفتمانی در لحظات کلیدی بحران را نمایان می‌کند.

نتیجه

این پژوهش به بررسی مفصل‌بندی دموکراسی و تقابل‌های گفتمانی بین دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه در مذاکرات ادوار ۲۱ تا ۲۴ مجلس شورای ملی پرداخت. این تحلیل در چارچوب نظریهٔ لاکلائو–موفه و برمبنای پنج محور ارزیابی دموکراسی و یک

دستورالعمل امتیازدهی صورت گرفت. در پاسخ به پرسش اول باید گفت نمایندگان ادوار موردمطالعه، مفهوم دموکراسی را به‌ترتیب بیشترین فراوانی حول محورهای «نظارت/پاسخ‌گویی/شفافیت»، «حاکمیت ملی/برابری/آزادی» و «قانون اساسی/اقتدار مجلس» مفصل‌بندی کردند. در مقابل، برخی نمایندگان با «مشروعیت‌بخشی به رژیم» و «نفی گفتمان دموکراتیک»، به مقابله با گفتمان دموکراتیک پرداخته و هژمونی اقتدارگرایی را تقویت نمودند.

در پاسخ به پرسش دوم، تقابل دو گفتمان دموکراتیک و اقتدارگرایانه در ادوار ۲۱ تا ۲۴، الگویی نوسانی اما معنادار نشان می‌دهد: گفتمان دموکراتیک از دورهٔ ۲۱ تا ۲۳ سیری نزولی را تجربه کرد و در دورهٔ ۲۳ به‌شدت تضعیف شد، اما در دورهٔ ۲۴ احیای نسبی یافت. این روند، حاکی از گسترش تدریجی هژمونی اقتدارگرایانه در سه دورهٔ نخست، مقارن با دوران گسترش اقتدارگرایی رژیم پس از سال ۱۳۴۲ و سپس عقب‌نشینی آن در آستانهٔ انقلاب به‌دنبال ایجاد فضای نسبتاً باز سیاسی از سال ۱۳۵۶ تحت فشار آمریکا و سازمان‌های حقوق بشر بود.

در پاسخ به پرسش سوم، نمایندگان حتی در اوج سرکوب، گفتمان دموکراتیک را به ابزاری برای مقاومت تبدیل کردند. این مقاومت‌ها هرچند محدود، شکاف‌هایی در هژمونی رژیم ایجاد نمود و مجلس را به بستری فعال برای مبارزهٔ گفتمانی بدل نمود. این تحلیل گفتمان، درک ما از دموکراسی در دورهٔ زمانی موردمطالعه را از روایت کلی دیکتاتوری به‌سوی جزئیات مقاومت پارلمانی و پویایی تقابل‌های گفتمانی گسترش می‌دهد. این تحلیل، پتانسیل مجلس برای ایجاد گفتمان‌های بدیل را نشان می‌دهد، اما محدودیت‌های ساختاری و مقاومت‌های اقتدارگرایانه را نیز آشکار می‌کند.

منابع

الف) منابع فارسی

کتاب‌ها

۱. آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۷). ***ایران بین دو انقلاب***، ترجمهٔ احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.

۲. سفری، محمدعلی (۱۳۹۹). ***قلم و سیاست***، ج ۳، تهران: نامک.

۳. شجیعی، زهرا (۱۳۴۴). ***نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دورهٔ قانونگذاری***، تهران: موسسهٔ مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

۴. فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). ***تحلیل انتقادی گفتمان***، جمعی از مترجمان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

۵. فوران، جان (۱۳۹۸). ***مقاومت شکننده***، ترجمه: احمد تدین، تهران: رسا.

۶. کاتوزیان، همایون (۱۳۹۹). ***اقتصاد سیاسی ایران***، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.

۷. لاکلائو، ارنستو، و موفه، شانتال (۱۴۰۰). ***هژمونی و استراتژی سوسیالیستی***، ترجمه: محمد رضائی، تهران: ثالث.

مقاله‌ها

۸. احمدزاده، محمدامیر (۱۳۹۲). جایگاه مجلس شورای ملی در ساختار سیاسی حکومت پهلوی دوم، ***اسناد بهارستان***. (۲)، ۴۹-۳۱.

۹. حاجی‌ناصری، سعید و محمدی مصیری، علی (۱۴۰۱). پارادوکس سامان سیاسی و دموکراسی سیاسی در دوره دوم پهلوی، ***پژوهشنامه انقلاب اسلامی***. ۱۲(۴۴)، ۸۴-۶۱.
Doi: 10.22084/rjir.2022.26176.3486

۱۰. ملایی توانی، علیرضا (۱۳۹۷). از دموکراسی به تئوکراسی: علل و فرایندهای داخلی چرخش گفتمان سیاسی از دموکراسی‌خواهی به حکومت دینی، ***تاریخ ایران***. ۱۱(۲)، ۱۹۷-۱۷۱.
Dor: 20.1001.1.20087357.1397.11.2.7.0

۱۱. ملایی توانی، علیرضا، (۱۳۹۴). تحلیل گفتمان متن مذاکرات مجلس دربارهٔ ترور شاه در سال ۱۳۴۴، ***تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری***. ۲۵(۱۵)، ۱۶۶-۱۴۱.
Doi: 10.22051/hph.2016.2410

۱۲. نبوی، عبدالامیر، و رادفر، فیروزه (۱۳۹۳). تحلیل گفتمانی تأثیر فرهنگ سیاسی بر روابط خارجی ایران در دوره پهلوی دوم (۱۳۴۲-۱۳۵۷)، ***دانش سیاسی***. ۱۰(۱)، ۱۵۴-۱۳۵.
Doi: 10.30497/pk.2014.1700

۱۳. نورائی، مرتضی، و کاظمی، ظریفه (۱۴۰۴). تحلیل لوایح و طرح‌های معوقه و فرایند تصویب آن‌ها در مجلس بیست‌ویکم شورای ملی (۱۳۴۲-۱۳۴۶ش./۱۹۶۳-۱۹۶۷م.)، ***تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام***، ۱۶ (۴۴)، ۲۲۰-۱۹۱.
Doi: 10.22034/jiiph.2025.68013.2587

۱۴. یحیایی، احمد (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان چیست؟، *تحقیقات روابط عمومی*. ۱۰(۶۰)، ۶۴-۵۸.

اسناد

۱۵. مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، نشست‌های ادوار ۲۱ تا ۲۴.

ب) منابع انگلیسی

Books

16. Cotta, M., & Best, H. (2007). ***Democratic Representation in Europe, Diversity, Change, and Convergence***. Oxford University Press.

17. Raymond, W. (1976). ***keywords: A Vocabulary of Culture and Society***. Oxford University Press.